

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ
КАУЗОМЕТРІЇ В КОНСУЛЬТАЦІЙНІЙ РОБОТІ З
МАЙБУТНІМ ПОДРУЖЖЯМ**

Курсова робота
студентки 56 групи
соціально – психологічного факультету
Вербич Олени Володимирівни

Науковий керівник: доцент
Вікторія Валеріївна Горбунова

Житомир 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИ В СІМЕЙНОМУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ	
1.1. Принципи і правила сімейного консультування	5
1.2. Діагностичні методика, що використовуються в сімейному консультуванні	7
1.3. Застосування репертуарних решіток Дж. Келлі в сімейному та індивідуальному консультуванні	12
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Каузометрія як діагностичний метод при сімейному та індивідуальному консультуванні	15
2.2. Організація та методика дослідження	17
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРИ, ЩО ВСТУПАЄ В ШЛЮБ	
3.1. Результати дослідження за методикою каузометрії	19
3.2. Інтерпретація результатів дослідження	23
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	28
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Роль сім'ї у формуванні особистості важко переоцінити. Водночас сім'я – дуже складний соціальний інститут. Сім'я включає всю систему суспільних відносин - шлюбних і родинних, правових і соціальних, господарсько-побутових і економічних, етичних і етичних, психологічних і емоційних. Завдяки цьому сім'я як соціальна спільність є первинним елементом, що опосередковує зв'язок особистості з суспільством: вона формує у дитини уявлення про соціальні зв'язки і включає в них її з народження. Звідси наступна найважливіша функція сім'ї - соціалізація особистості, передача культурної спадщини новим поколінням. Потреба людини в дітях, їх вихованні і соціалізації додає значення самому людському життю. Абсолютно очевидно, що пріоритет сім'ї як основної форми соціалізації особистості обумовлений природно-біологічними причинами.

Сім'я має великі переваги в соціалізації особистості в порівнянні з іншими групами завдяки особливій етично-емоційній психологічній атмосфері любові, турботи, пошани, чуйності. Діти, що виховуються поза сім'єю, мають більш низький рівень емоційного і інтелектуального розвитку. У них загальмована здатність любити ближнього, здібність до співчуття і співпереживання.

Сім'я має неоціненне значення і у формуванні психологічного комфорту всіх членів родини, незалежно від віку. Тим більш небезпечним є розлад стосунків та зв'язків у сім'ї. Сімейне консультування покликане допомогти членам сім'ї знайти вихід з конфліктних ситуацій, складних життєвих обставин.

В даний час сімейне консультування є широко затребуваним видом психотерапевтичної допомоги серед населення України. Сімейні консультанти працюють у психологічних центрах, у консультаціях, що діють у системі охорони родини і дитинства, а також в інших установах.

Об'єкт дослідження – консультаційна робота з парою, що планує вступити до шлюбу.

Предмет дослідження – ефект методу каузометрії при консультуванні пари, що вступає в шлюб.

Мета дослідження – з'ясувати можливості методу каузометрії в консультуванні пари, що вступає в шлюб.

Гіпотеза дослідження – метод каузометрії є ефективним для з'ясування особливостей бачення парою, що вступає в шлюб, спільного майбутнього.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз методів сімейного консультування
2. Обґрунтувати методологічні засади дослідження;
3. Здійснити експериментальне дослідження психологічних особливостей пари, що вступає в шлюб, за допомогою методу каузометрії;
4. Проаналізувати та інтерпретувати результати експериментального дослідження.

РОЗДІЛ I. ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИ В СІМЕЙНОМУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ

1.1. Принципи і правила сімейного консультування

Проблеми сімейного консультування у зарубіжній та вітчизняній психології вивчали А. Айві, Ю.Е., Альошина Ю.Е., О.О. Бодальов, А.Ф.Коп'єв, І.М. Марковська, В.В. Столін, Е.Г. Ейдемільер та В. Юстицькіс.

У числі провідних теоретичних концепцій сімейного консультування А.Ф. Коп'єв приводить когнітивно-поведінкову терапію, раціонально-емоційну терапію й інші. Цим обумовлене та розмаїття прийомів і методів, що існують в його арсеналі [10].

Основні принципи і правила сімейного консультування автором зводяться до наступного:

1. Встановлення контакту і приєднання консультанта до клієнтів. Досягається за допомогою дотримання конструктивної дистанції, що сприяє оптимальному спілкуванню, а також прийомів синхронізації міміки і подиху консультанта і консультованого, використання консультантом мовних форм, що відбивають домінуючу репрезентативну систему того, хто повідомляє про свою сімейну проблему.

2. Збір інформації про проблему клієнта з використанням прийомів позначки-моделювання (НЛП) і терапевтичних метафор. Щоб досягти цієї мети, консультант може задавати уточнюючі питання типу: “Якого результату Ви хочете досягти?”, “Чого Ви хочете?”, “Спробуйте сказати про це без негативної частки “ні”, тобто словами, що описують позитивний результат”.

3. Обговорення психотерапевтичного контракту, що є однією з найважливіших задач сімейного консультування. На цьому етапі відбувається обговорення того, як буде розподілятися відповідальність між клієнтом і його консультантом. Наприклад, консультант відповідає за умови безпеки сімейного консультування за технології доступу до

вирішення проблеми клієнта. У свою чергу, клієнт стає відповідальним за власну активність, щирим у бажанні змінити своє рольову поведінку і так далі. Після успішного проходження цієї фази учасники домовляються про тривалість роботи (наприклад, 3-6 годин), тривалість проведення одного сеансу і періодичність терапевтичних зустрічей (наприклад, спочатку 1 раз у тиждень, згодом уже рідше – 1 раз у 2-3 тижні). Нарешті, обговорюються умови оплати, а також санкції за порушення сторонами умов контракту.

4. Далі відбувається уточнення проблеми клієнта, також визначаються ресурси родини в цілому і кожним її членом окремо. Цьому сприяють питання на зразок: “Як ви раніш справлялися з труднощами? Що вам у цьому допомагало?”, “У яких ситуаціях ви були сильними? Як ви використовували свою силу?”

5. Проведення власне консультації Тут необхідно зміцнити віру клієнтів в успішність і безпеку процедури консультування З учасниками консультування обговорюють позитивні і негативні сторони сформованих стереотипів поведінки. Здійснюється спільний пошук нових шаблонів поведінки. Консультант пропонує наступні питання: “Чого ви ще не робили, щоб розв'язати проблему? Як поводитися значимі для вас люди, якщо опинялися в подібній ситуації? Змогли б ви так вчинити?” чи “Що допоможе вам зробити такий же вчинок?” Консультант може використовувати прийоми візуалізації: клієнти, знаходячись у трансі, створюють образ нової ситуації, фіксуючи при цьому виникаючі кінестетичні відчуття.

6. “Екологічна перевірка”. Консультант пропонує членам родини представити себе в подібній ситуації через 5-10 років і досліджувати свій стан.

7. Наближаючись до завершення сімейного консультування консультант починає застосовувати зусилля по “страхуванню” результатів Це пов'язано з тим, що клієнти іноді мають потребу в діях, що

допомагають їм набути впевненості при освоєнні нових шаблонів поводження. Вони можуть одержати від консультанта яке-небудь домашнє завдання і запрошення прийти на повторну консультацію через деякий час для обговорення отриманих результатів

8. Від'єднання. Така процедура виявляється потрібною в ряді випадків. Наприклад, у літературі описується, як це робив Джей Хейлі за допомогою “парадоксального завдання”, точне виконання якого призводить до протилежного результату. Молодим подружжям, з якими проводилася консультація з приводу вираження своїх почуттів, було запропоновано сваритися по годині в день “для перевірки свого емоційного реагування”. Хейлі враховував у такий спосіб людську природу, знаючи, що ніхто не буде свідомо шкодити собі. Клієнти спробували виконувати завдання і кинули його, у них зміцнилося бажання цінувати один одного, і вони прийняли рішення відмовитися від послуг “безглузлого консультанта”, таким чином, відбулося “від'єднання” [20].

1.2. Діагностичні методики, що використовуються в сімейному консультуванні

Ю.Е. Альошина вказує на те, що практичне вивчення взаємодії членів сім'ї неможливе без застосування конкретних методів психологічної діагностики. Методики психодіагностики групують за різними критеріями. Автор, виходячи з структурних особливостей методик, виокремлюють чотири групи методів діагностики - бесіда та інтерв'ю, проєктивні, опитувальники, цілеспрямоване або включене спостереження реальної поведінки і взаємовідносин [2; 24].

Автор зауважує, що не всі методи підлягають такій класифікації, деякі поєднують у собі елементи різних груп методів. Малюнок дитини може розглядатися як своєрідне інтерв'ю, отримане з допомогою художніх засобів, а відмінністю цього інтерв'ю є його проєктивний

характер, оскільки в малюнку не рідко проявляються такі емоційні переживання дітей, які ними повністю не усвідомлюються або про які діти не хочуть розповідати.

Стосовно предмета діагностики стандартних діагностичних методик В.Б. Нікішина та Т. Д. Василенко наводять поділ на шість типів [14; 111]:

1. Психофізіологічні властивості індивідуальності членів сім'ї. Вивчення цих властивостей пов'язане із завданнями діагностики і прогнозуванням сімейної стабільності на основі вимірювання ступеня сімейної сумісності типів ВНД, характеристик темпераменту.

2. Характерологічні властивості індивідуальності членів сім'ї. Для діагностики цих властивостей застосовуються особистісні методики, тести-опитувальники на зразок ММРІ, 16 РҒ, ПДО та ін.

3. Характеристики когнітивної сфери членів сім'ї: когнітивний стиль, когнітивна складність, інтегральні характеристики структури свідомості.

4. Характеристики ціннісно-мотиваційної сфери членів сім'ї: ціннісні орієнтації, сімейні цінності.

5. Характеристики внутрішньосімейного спілкування і взаємодії. Для їх визначення зазвичай застосовують апаратурні та ігрові методики.

У наведеній класифікації, пишуть автори, очевидним є вузьке розуміння взаємодії, її інтерактивного значення. На думку науковців, якщо під взаємодію розуміти більш широке явище, то необхідно, у першу чергу, враховувати важливість спільного вивчення і взаємодії, та відношень. Керуючись такими міркуваннями, вчені поділяють методики діагностики дитячо-батьківських стосунків на дві групи: одні

досліджують міжособистісні відносини в системі „батьки-дитина” очима батьків, інші – очима дитини.

Серед методик вивчення міжособистісних відносин у системі „батьки-дитина” очима дитини найбільш популярними є графічний тест „Соціограма сім`ї” (Е. Ейдеміллер, В. Юстіцкіс). Р.В. Овчарова для психодіагностики при сімейному консультуванні не ефективною називає тест М.Люшера „Малюнок сім`ї”, який широко використовуються у численних дослідженнях взаємодії завдяки простоті процедури проведення й точності показників, що одержуються в результаті роботи. Крім того, як пише авторка, практика роботи з дітьми 3-5 років засвідчила ефективність використання малюнків на різні теми („Наш дім”, „Дім”, „Свято”). Широко відома також проєктивна методика Р.Жиля, що досліджує міжособистісні відносини дитини і її сприйняття та прийняття внутрішньосімейних стосунків [12].

А.В. Черніков описує методи вивчення сімейної структури, які звичайно спираються на просторову репрезентацію членів сім`ї. Він вказує на те, що інформацію про структуру сімейних взаємостосунків консультант може отримати із спостережень про те, як члени сім`ї спонтанно розсілися в його кабінеті, як вони розподіляються по кімнатах в своїй квартирі, хто з ким сидить за обіднім столом і т.д [17].

Коли члени сім`ї входять в кабінет, щоб спонтанно зайняти зручне для себе місце, порядок розсадження є своєрідним міні-тестом на систему коаліцій в сім`ї. Автор наводить деякі типові варіанти розсадження:

- наприклад, мати може сісти серед дітей, а батько — з краю групи, що, можливо, відображає його роль в сім`ї;
- або батьки сидять окремо від дітей;
- або батьки і старша дитина разом, а проблемний молодший ізольований;

- або чоловіки сидять поряд, а жінки окремо від чоловіків, що може свідчити про диференціацію в сім'ї по статевій ознаці;
- або проблемна дитина сидить між батьками, що, можливо, відображає її зв'язуючу функцію в їх шлюбі;
- або бабуся сидить між мамою і дітьми, ймовірно, регулюючи їх взаємостосунки і т.д.

Окрім цього, пише А.В. Черніков, представляється важливим з'ясувати, з ким і в якій квартирі живуть члени сім'ї і як вони розподіляються по кімнатах. Територіальність є важливою частиною особистісної і сімейної ідентичності. Зустрічаючись з сім'єю у неї вдома, консультант може отримати наочне уявлення про її устрій. Якщо ж фахівець розмовляє з ким-небудь з членів сім'ї у себе в кабінеті, він отримає досить багато інформації, просто попросивши намалювати план квартири. (Техніка "сімейний простір", графічний прийом "план квартири"). Інструкція в цій техніці приблизно наступна: "Намалюйте квартиру, в якій ви живете (жили). Відзначте, хто яку кімнату займає, де знаходиться особистий простір кожного члена сім'ї. Виділіть найважливіші деталі меблів, обстановки. З яким настроєм у вас асоціюється та або інша кімната, частина кімнати?". На думку А.В. Чернікова, проблеми домінування, близькості/віддаленності, порушення меж і коаліцій між поколіннями чудово висвічуються даним прийомом. Дитина спить разом з матір'ю в одній кімнаті, а батько — в інший; хтось має велику окрему кімнату, а декілька інших членів сім'ї туляться в маленькій прохідній; бабуся, мама і немовля сплять в одному ліжку і т.д. — все це вельми красномовно характеризує обстановку в сім'ї і іноді дозволяє формулювати дуже конкретні домашні завдання, пов'язані з переплануванням, розстановкою меблів, виведенням дитини із спальні батьків, ізоляцією або поєднанням психологічних просторів. При вивченні моделей взаємостосунків, що передаються в наступні покоління, можна попросити

подружжя намалювати, в яких умовах вони жили в дитинстві з своїми батьками [17; 10].

А.Айві описує клас технік із застосуванням заміщуючих фігур для членів сім'ї. Ці методики вже мають великий ступінь стандартизації. Емоційна близькість між членами сім'ї представлена тут як дистанція між фігурами. Велика кількість досліджень, проведених автором з окремими членами сім'ї, підтвердили, що цей показник точно відображає сприйняття пацієнтами відносин в сім'ї. Найвдалішою методикою цього класу, на його погляд, є системний сімейний тест (FAST), розроблений і валідизований Герінгом [1; 307].

FAST є методикою, заснованою на структурній, системній сімейній теорії, і призначеною для досліджень і психотерапевтичної практики. Тестовий матеріал складається з дошки, розділеної на 81 квадрат (9×9), жіночих і чоловічих фігурок, а також циліндрових блоків заввишки 1,5; 3 і 4,5 см. На фігурках умовно нанесені точками очі.

Відстань між фігурками на дошці відображає ступінь згуртованості сім'ї і окремих її підсистем. Висота фігурок, регульована за допомогою циліндрових блоків, показує сімейну ієрархію. Напрямок погляду фігур є додатковим якісним параметром, що відображає нюанси взаємостосунків членів сім'ї.

Системний сімейний тест Герінга може проводитися індивідуально з одним або декількома членами сім'ї, або з сімейною групою одночасно (груповий варіант). Висока різниця в сприйнятті членів сім'ї їх сімейної структури є одним з показників сімейної дисфункції і ускладнює кооперацію в сім'ї.

Є три різні репрезентації тесту, що відображають типову структуру сім'ї, ситуацію в сім'ї у момент конфлікту і ідеальний розподіл близькості і ієрархії, який іноді буває в сім'ї або є бажаним. Зміна розташування

фігурок на дошці від однієї репрезентації до іншої показує ступінь гнучкості сімейної системи.

Аналіз і інтерпретація тесту ведеться щодо всієї сім'ї в цілому і двох її підсистем окремо — подружньої і дитячої. Існують норми, набрані на американських і західноєвропейських сім'ях, щодо величини згуртованості і ієрархії. Розрізняють низький, середній і високий рівень цих параметрів. Відповідно до цього визначається збалансованість підсистем і сім'ї в цілому. Крім того, тест відображає наявність таких структурних порушень, як перевернена ієрархія (висота фігурки дитини рівна або вища висоті фігурки одного або обох батьків) і коаліції між поколіннями (відстань між фігурками батьків більше, ніж між дитиною і одним з батьків). Герінгом і його колегами проведені дослідження, які показали, що сім'ям, що мають серйозні проблеми, відповідають набагато менш збалансовані сімейні структури і численні структурні порушення.

Для додаткового дослідження взаємостосунків в сім'ї в тесті є фігурки трьох кольорів, за допомогою яких досліджуваний може підкреслити різницю в поведінці і характері різних членів сім'ї.

Системний сімейний тест Герінга можна проводити з дорослими і дітьми від шести років. Він не займає багато часу (20-30 хвилин на одного досліджуваного) і забезпечує консультанта великою кількістю гіпотез про сімейну систему. Крім іншого, він є зручним приводом для групової дискусії з сім'єю про взаємостосунки між її членами і бажані зміни.

Існують численні спрощені аналоги цього тесту. Наприклад, "сімейна соціограма", описана Ейдемільлером, є графічним аналогом тесту Герінга.

Л.А. Головей та Н.А. Грищенко рекомендують в якості психодіагностичних методик на початку сімейного консультування використовувати сімейну генограму, шкалу сімейного оточення, шкала сімейної адаптації і згуртованості, опитувальник «Аналіз сімейних

взаємостосунків», гіссенський особистісний опитувальник, методику діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, вимірювання батьківських установок і реакцій, методику «Підлітки про батьків» та тест відношень вагітної [8].

1.3. Застосування репертуарних решіток Дж. Келлі в сімейному та індивідуальному консультуванні

С.І. Дьяков як адекватний метод вивчення семантичної сфери особистості в сімейному консультуванні називає психосемантичну методику Дж. Келлі «Репертуарний тест» рольових конструктів («Реп-тест»). За словами автора, семантична репрезентація досвіду в структурі суб'єктності людини як особистості в суспільній взаємодії звичайно пов'язана з її рольовою ідентифікацією, набутою в соціальному мікросередовищі та визначає інваріанти її ставлення до дійсності [9, 39].

За словами автора, семантична парадигма у визначенні особливостей інтерпретації та ставлення людини в найближчому соціальному оточенні забезпечує розкриття внутрішньої логіки структурування її феноменології (психологічної практики), вдало поєднуючи можливості верифікованого експериментування та вагомого теоретичного доробку.

Техніка репертуарних решіток Дж.Келлі має проєктивний характер, що дозволяє виявити приховані (латентні, імпліцитні) властивості особистості (особисті потреби та комплекси, особливості сприйняття та інтерпретації дійсності тощо), які є підсвідомими чинниками її самостійності й активності, тобто суб'єктності.

Проекція підсвідомого семантичного досвіду особистості (особистість є суб'єктом соціальних відносин, а тому виявляє себе в певних рольових позиціях) за допомогою методики Дж.Келлі виявляє структуру, формацію семантичних конструктів, у яких репрезентовано харак-

теристики особистих рольових стосунків людини із персонажами її найближчого соціального оточення, соціального мікросередовища. Експериментальні властивості методики Дж.Келлі дають змогу дотриматися вимог об'єктивності щодо результатів дослідження.

Як вказує автор, отримання об'єктивних даних досягається таким інструктуванням роботи з "Реп-тестом", в якому досліджуваним було неясно, на вивчення яких психологічних характеристик спрямовано дослідження (тобто застосовується прийом маскуванню істинної мети дослідження, відповідно до якого респондентам дають такі інструкції, щоб вони не зорієнтувалися в тому, як краще для них змінити свої відповіді). Це дозволяє запобігти суб'єктивному викривленню результатів

Відповідно до цих умов, методика дозволяє розкрити характеристики суб'єктивних семантик респондента, найбільш важливих факторів-конструктів, які становлять його сутнісні властивості щодо інтерпретації ним власного досвіду стосунків у найближчому соціальному середовищі. Респонденти природно настроюються на визначення серед властивостей людей, з якими вони мали реальні стосунки, таких якостей, які уявляються ними найбільш значущими. Саме відповідно до цих людей властивостей в них залишилися пам'ятні спогади, сповнені яскравими переживаннями.

Сама по собі процедура виконання тесту, вказує С.І.Дьяков, дійсно припускає входження респондента у трансний стан, який викликається глибоким зануренням його у свій внутрішній світ особистих переживань, що відзначається в особливостях поведінки (загальна тиша в кімнаті та підключеність досліджуваних від зовнішніх стимулів). Цей стан сприяє вкриттю важливих глибинних основ суб'єкта, які складають сутнісний осередок психічної системи (настанови, звички, комплекси, формули, коди, почуття, образи тощо). І ці приховані імпліцитні якості інтуїтивно відбиваються в семантичних конструктах, які виражають істотні для

суб'єкта значення окремих сторін його відносин зі світом, людьми, а звідси - визначають детермінанти його самостійності в активності ("СА").

Говорячи про використання методики Дж. Келлі, автор підкреслює: «...особистість - це система ідентифікованих соціальних ролей, яка складає її персональний репертуар поведінки та дій. Ролі припускають певний спосіб, манеру, стиль поведінки, застосування масок, які надягає людина-актор, граючи певні ролі. Але для виконання певної ролі у театрі й кіно, як відомо, відбирається відповідний типаж, особа, яка підходить за своїми індивідуально-психологічними якостями. Таким чином ми маємо відповідність або невідповідність психологічної сутності, типу особи вимогам та очікуванням життєвого середовища, у якому вона програє відповідні ролі. Ядро особистості складається з прихованих семантичних конструктив-комплексів, які визначають ставлення суб'єкта до навколишнього середовища та мотивують його активність - адекватну або неадекватну стосовно ступеня відповідності ролі характеристикам особистості».

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Каузометрія як діагностичний метод у сімейному та індивідуальному консультуванні

У словнику практичного психолога каузометрія визначається як метод дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості, запропонований Е.І. Головахою і А.А. Кроніком. Каузометрія належить до числа біографічних методів; направлена на опис не тільки минулих, але і передбачуваних майбутніх етапів життєвого шляху [15].

Проводиться каузометрія у формі інтерв'ю, яке складається з шести основних процедур:

1. біографічна розминка;
2. формування списку значущих подій;
3. датування значущих подій;
4. причинний аналіз відносин між подіями (виявлення уявлень опитуваного про структуру причинно-наслідкових зв'язків між подіями його життя);
5. цільовий аналіз (виявлення уявлень опитуваного про інструментально-цільові зв'язки (типу «засіб-мета) між подіями його життя.);
6. позначення сфер приналежності подій.

Використовуються також додаткові процедури:

1. оцінка емоційної привабливості подій;
2. віддаленість подій в минуле і майбутнє;
3. значущість "для себе" і "для інших людей";
4. локалізація особистого часового центру.

Результати інтерв'ю зображуються у вигляді каузограми — графіка подій і зв'язків між подіями, який дає наочне уявлення про мотиваційний статус подій, їх локалізацію в календарному і психологічному часі,

стартову або фінішну роль в житті опитуваного, про структуру взаємозв'язків подій. Каузометрія дозволяє зробити висновки про можливі деформації картини життєвого шляху, про масштабність, свідомість і реалізованість задумів людини, про особливості її стилю життя і задоволеність своїм минулим, теперішнім часом, майбутнім [7; 40].

Каузометрія може бути застосована для дослідження індивідуального і сумісного життєвого шляху, для аналізу і корекції життєвих сценаріїв в психотерапії, для проектування життєвих перспектив в консультаціяхпрофориєнтацій, сімейних, психогігієнічних консультаціях

Р. Ахмеров вказує на те, що за наслідками каузометричного опитування можна обчислити одинадцять психобіографічних характеристик: насиченість, цілеспрямованість, раціональність, конфліктність, стратегічність, упевненість, задоволеність, емоційність, відчуття реальності (реалістичність), психологічний вік і коефіцієнт дорослості. Психобіографічні характеристики обчислюються окремо для психологічного минулого, теперішнього часу, майбутнього і для життя в цілому [4].

Насиченість показує відсоток наповненості картини життя мотиваційними зв'язками (причинні і цільові зв'язки між значущими подіями життя). Цілеспрямованість вказує на відсоток цільових зв'язків в загальній сумі всіх наявних зв'язків (і причинних, і цільових). Упевненість вказує на відсоток однозначних, категоричних відповідей про наявність певного зв'язку між подіями життя. Раціональність характеризує ступінь відповідності мети і засобів їх досягнення передбачуваним результатам і причинам вчинків (у відсотках). Стратегічність визначає масштабність життєвих задумів, переконаність в їх здійсненні (по суті, це довжина причинного і цільового зв'язку між подіями з урахуванням очікуваної тривалості життя і суб'єктивної вірогідності цього зв'язку). Відчуття реальності відображає ступінь збігу ранжування подій за мотиваційним

статусом (характеризує інтенсивність зв'язків конкретної події зі всіма іншими) з їх суб'єктивним ранжуванням по важливості «для себе» (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена). Емоційність – показує наскільки людина бачить своє життя в полярних емоціях (у відсотках).

Автор вказує також на те, що в опитуванні можуть бути використані колірні асоціації подій з кольорами тесту М. Люшера: процедура призначена для діагностики менш усвідомленого емоційного відношення опитуваного до подій його життя – в її основі лежать ідеї кольорного тесту відносин А.М.Еткинда. За допомогою цього етапу діагностики з'ясовується задоволеність – на неї вказує те, якою мірою людина бачить своє життя в приємних колірних асоціаціях (у відсотках).

2.2. Організація та методика дослідження

В дослідженні брала участь молода пара, Дар'я та Олександр. Дар'я – 18 років, Олександру – 20. Їх стосунки тривають один рік – з квітня 2008 р. Пара планує одружитися у серпні 2009 р., однак не може знайти відповідь на питання, чи не занадто вони поспішають?

Для дослідження за методом каузометрії необхідно знайти спокійне місце (в ідеалі – кабінет консультанта) та виділити приблизно дві години, протягом яких учасникам дослідження не будуть заважати.

Дослідження проводиться у кілька етапів, які наведені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Етапи дослідження за методом каузометрії

Етап	Мета етапу	Особливості проведення
1	2	3
1. Уявлення минулого, теперішнього часу і майбутнього стосунків.	Відшукати наважливіші події в історії і майбутній перспективі відносин.	Інструктуємо учасників дослідження: «Важливими віхами і подіями можуть бути будь-які зміни в природі і суспільстві, в сім'ї і на роботі, в стані здоров'я, в думках і відчуттях. Тобто, будь-яка зміна — це подія. Причому кажучи «подія», завжди матимемо на увазі деяку конкретну зміну, що відбувається миттєво або достатньо швидко. Якщо ж хочеться відзначити який-небудь тривалий період життя, то потрібно вибрати для себе що-

		небудь одне: початок, кінець або його кульмінацію». Кожна подія записується на окремому невеликому блокнотному листку в будь-якому зручному формулюванні, зрозумілому обом.

Таблиця 2.1. Продовження

1	2	3
2. Пригадування дат подій	Встановлення хронологічного порядку подій	На кожному листку-картці пропонується написати поряд з назвою події її дату — час, коли вона відбулася або найімовірніше відбудеться. Потрібно вказати рік, якщо можливо — місяць (або пору року) і навіть число. А потім потрібно розкласти картки в хронологічному порядку.
3. Причинний аналіз	Встановлення причинного зв'язку між подіями	Проводиться інструктування пари: «Почнемо з самої останньої події — під номером 15. Відкладемо її убік. Вона має багато причин, деякі з них, можливо, приховані серед передуючих їй подій. Чи можете ви погодитися з твердженням, що подія 15-а відбудеться тому що була (буде) подія 14-а? Або, іншими словами, що подія 14-а — одна з причин події 15-ї? Візьміть, по листку паперу таких розмірів, щоб вони могли сховатися в долоні. На одній стороні кожного листка поставте «Х», на зворотній — «О». Це буде відповідь з вашими «так і ні». Нехай кожний самостійно, не висловлюючи вголос власної думки, покладе свою мітку на стіл (накривши її долонею) вгору хрестиком або нулем». Подібне запитання потрібно поставити до подій від 14-ї до першої: відносно кожної події потрібно вирішити, чи є вона однією з причин події 15. Відповіді заносяться до спеціальної таблиці. Подібну процедуру слід провести з кожною подією.
4. Цільовий аналіз	Встановлення цільового зв'язку між подіями	Інструкція учасникам дослідження: «Пригадайте, чи були у кожного з вас які-небудь цілі, яких ви прагнули досягти за допомогою цієї події? Можливо, що й ні. Однак, якщо подія 1 справді мала цілі, то чи не була її метою подія 2? Можливо, 3? 4? 5?... 15?». В цільовому аналізі, так само, як в причинному, можливі варіанти відповіді «Так» та «Ні». Повідомляйте їх один одному за допомогою карток «Х» та «О». Відповіді заносяться у таблицю причинно-цільового аналізу. Потім парі пропонується з усіх 15 подій обрати найбільш важливе для обох – те, яке найбільш сильно вплинуло або ж вплине на хід спільного життя.
5. Побудова каузограми	Уявлення картини відносин	Обраховуємо кількість позначок «Х» стосовно кожної з подій – у рядку та стовпчику під відповідним номером. Каузограма містить ту ж інформацію, що таблиця відповідей причинно-цільового аналізу, але в більш унаочненій формі. Кожна подія розташована тим вище, чим частіше вона причиною або наслідком, метою або засобом, чим сильніше переплетена зі спільним життям. На каузограмі відображаються лише ті зв'язки, відносно яких учасники дослідження одностайні.

РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРИ, ЩО ВСТУПАЄ В ШЛЮБ

3.1. Результати дослідження за методикою каузометрії

Як 15 значимих подій спільних стосунків хлопець та дівчина обрали такі (розташуємо їх одразу у хронологічному порядку):

1. Перше знайомство (лютий 2008 р.).
2. Зустріч зі знайомим Олексієм, суперником Олександра (березень).
3. Прогулянка у гідропарк, початок стосунків (квітень).
4. Приїзд колишньої дівчини Олександра до України з Німеччини та сварка з Дарією з цього приводу (початок травня).
5. Від'їзд Олександра до США (20 травня).
6. Приїзд Олександра з Америки, початок проведення часу разом (21 вересня).
7. День примирення та святкування 7 місяців з початку стосунків (04 листопада).
8. Сварка перед Новим роком (практично до розриву стосунків). Святкування Нового року (31 грудня).
9. День святого Валентина (14 лютого).
10. День заручин (04 квітня 2009 р.).
11. Весілля (серпень 2009 р.).
12. Отримання подальшої освіти (вересень 2009 р.).
13. Влаштування на роботу (жовтень 2009 р.).
14. Можливість самореалізації (2010 р.).
15. Народження дитини (2011 р.).

Слід відмітити, що Олександр коригував деякі події, названі Дарією. Деякі події Олександр довго не міг пригадати.

Окремі події для учасників дослідження мають різне емоційне забарвлення. Наприклад, подія під номером 5 - Від'їзд Олександра до

США. Для хлопця це «літо в Штатах», для дівчини – «спілкування через Інтернет».

Тепер встановимо причинні зв'язки між подіями, як це описано в п. 2.2. Результати занесемо в таблицю 3.1.

Таблиця 3.1.

		Які причини були або будуть у цих подій?																	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15			
Можливі цілі	Відповіді Дарії	1	XX	XX	OO	OO	OO	XX	OO	XX	OO	OO	OO	OO	OO	1	Можливі причини		
	Відповіді Олександра	2	-	XX	OO	OO	OO	OX	OO	OX	OX	OX	OO	OO	OO	OX		2	
		3	XX	XX	-	OO	OO	OO	XX	OO	XX	XX	XX	OO	OO	OO		3	
		4	OO	OO	OO	-	XX	OO	OO	OO	OO	OO	OO	OO	OO	OO		4	
		5	OO	OO	OO	XO	-	XX	OO	OO	OO	OO	OO	OO	XO	OO		5	
		6	OO	OO	XO	OO	XO	-	XX	OO	XX	XX	XX	XO	OO	XO		6	
		7	OO	OX	XX	OO	OO	XX	-	OO	XX	XO	XO	OO	OO	OO		7	
		8	OO	OO	OO	OO	OO	OO	OO	-	XX	OX	OO	OO	OO	OX		8	
		9	OO	OO	XX	OO	OO	XX	XO	OO	-	XX	XX	OO	OO	OO		9	
		10	XX	OO	XO	OO	OO	XX	XX	OO	XX	-	XX	OO	OO	OO		OX	10
		11	OO	OO	XO	OO	OO	XX	XX	OO	XX	XX	-	OO	XO	XX		XX	11
		12	OO	OO	OO	OO	XO	XO	OO	XO	OO	XO	OO	-	XX	XX		XX	12
		13	OO	OO	OO	OO	XO	OO	OO	OO	OO	XX	OO	XX	-	XX		XX	13
		14	XX	OO	XX	OO	XO	XX	XX	OO	XO	XX	XO	XX	XX	-		XX	14
		15	OO	OO	OO	OO	OO	XX	XX	OO	XX	XX	XX	XX	XX	XX		-	15
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15			
		Які цілі були або будуть у цих подій?																	

Відмітимо, що результати причинно-цільового аналізу у обох учасників дослідження у переважній більшості співпадають, виявлено розбіжності у незначній кількості випадків.

Після причинно-цільового аналізу парі було запропоновано розставити події свого життя за ступенем важливості для себе. Занесемо

події, проранговані за пріоритетами, до таблиці 3.2. В цій же таблиці здійснимо аналіз важливості подій за результатами причинно-цільового аналізу.

Таблиця 3.2.

Пріоритети значимих подій

Рангове місце	Значимість події	
	Визначена парою	Визначена за результатами причинно-цільового аналізу
1	15	10
2	14	14
3	13	6, 9, 11, 15
4	11	3, 7
5	12	12, 13
6	10	1
7	1	2
8	3	5
9	6	8
10	2	4
11	5	
12	9	
13	7	
14	8	
15	4	

Побудуємо графічне зображення структури причинних та цілових зв'язків між подіями спільного життєвого шляху, тобто каузограму (рис. 3.1). На каузограмі тонкі стрілки зліва направо з'єднують причини з наслідками. Стрілки зправа наліво йдуть від цілей до засобів їх досягнення.

Якщо дві події пов'язані одночасно і причинними, і цільовими зв'язками, їх з'єднує широка лінія без стрілки.

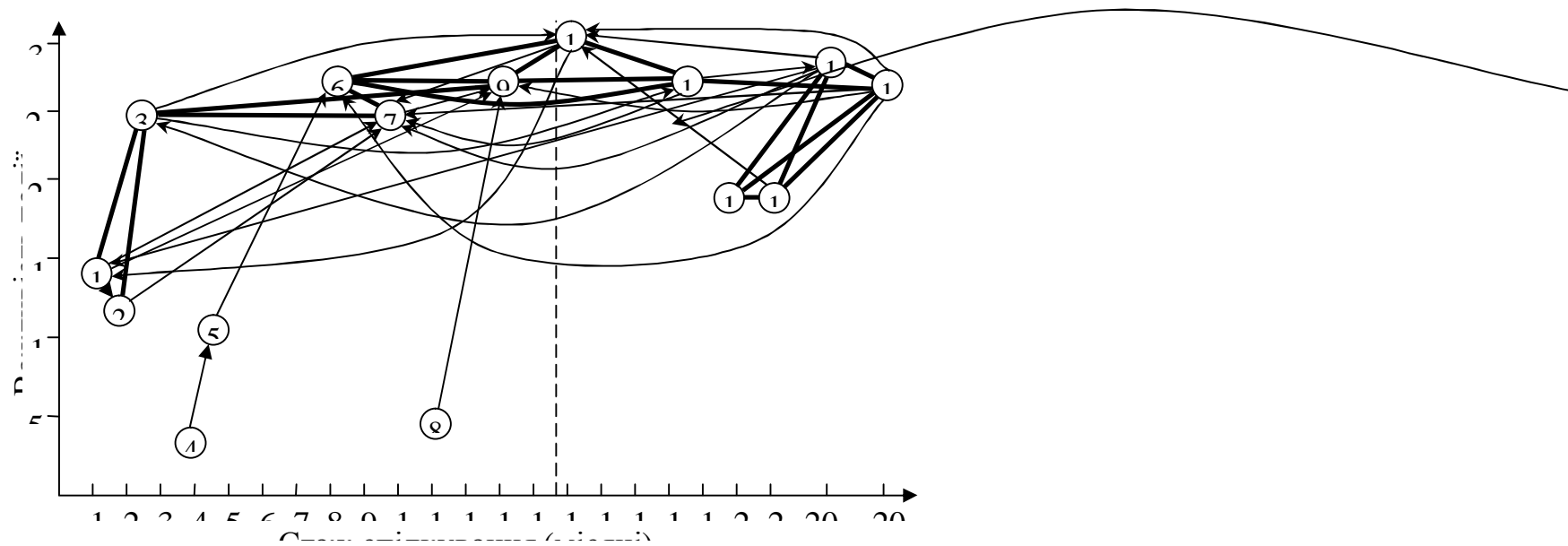

Рис. 3.1. Казуограма

3.2. Інтерпретація результатів дослідження

Як ми бачимо з результатів дослідження, третина подій у пари – це те, що має відбутися у майбутньому, причому події майбутнього – емоційно позитивні. Слід відмітити, у пари в минулому справді досить багато подій, коли вони проводять час разом. Більшість з названих подій – приємні для обох, однак вистачає і неприємних.

Те, що Олександр гірше за Дарію пам'ятає окремі події, дозволяє припустити, що для членів майбутнього подружжя різні сторони стосунків мають різну важливість. Крім того, Олександр під час обговорення подій постійно виправляв дівчину. За його словами, на окремі події вона має невірний погляд, він часто намагався її переконати у власній правоті. Відчувається, що у цих стосунках Олександр – «ведучий», він домінує над Дарією, однак при цьому хлопець не виявляє жодних ознак неповаги до дівчини. Скоріш за все така поведінка – ознака чоловічої впевненості, твердості та сили.

Причинно-цільовий аналіз дозволив учасникам дослідження порівняти своє ставлення до стосунків. Так, з'ясувалося, що Олександр вже на початку стосунків (подія 3) почав замислюватися про заручини та весілля, в той час як Дар'я тоді над цим ще не думала. У Дарії плани щодо одруження з'являються тільки після повернення Олександра з Америки. Тоді ж вперше постала мета народження дитини – одночасно у хлопця та дівчини.

В поїздку Олександра до США пара також вкладає різний зміст: Олександр пов'язує її з отриманням подальшої освіти, влаштуванням на роботу, можливістю самореалізації. Для Дарії це – три місяці розлуки та очікування.

Цікаво, що Олександр, переживаючи (або плануючи) події, пов'язані з їх стосунками, ставить за мету особистісний і професійний розвиток, частіше, ніж Дар'я.

За ступенем важливості пара на перших місцях розташувала події, які вони планують, тобто ті, що відбудуться у майбутньому: народження дитини, влаштування на роботу, можливість самореалізації. Весілля, як з'ясувалося, для них лише на четвертому місці. Вони обидва на цьому етапі дослідження прийшли до висновку, що більш важливим, ніж побратися, для них є отримати фінансову незалежність та розвинутися як особистість. Крім того, те, що найбільш вагомі події розташовані в майбутньому, підштовхнули досліджуваних до думки, що для подружнього життя їм не вистачає спільного досвіду.

Слід відмітити, що для пари на останніх місцях – конфлікти (подія 4, 8), тобто це події, які практично не мали впливу на їх стосунки. Це підтверджує і каузограма: якщо вилучити ці події із загальної структури, картина стосунків суттєво не зміниться. Аналогічна ситуація і з подією 5 – від'їзд Олександра до Америки.

Каузограма дозволила виявити, що насправді освіта, влаштування на роботу – не так вже й важливі для пари, як вони це уявляють. Події, які стосуються безпосередньо їх стосунків, як минулі, так і майбутні – більш вагомі. А от можливість самореалізації – насправді важлива: вона, до речі, тісно потрібна для народження в майбутньому дитини, а відбудеться в результаті отримання освіти та влаштування на роботу, а також – весілля. Учасники дослідження цілеспрямовано йдуть до цього вже від першої зустрічі, на початку стосунків, при поверненні Олександра з США та при заручинах.

Як свідчить каузограма, заручини для пари – найбільш вагома подія, вона важливіша, ніж саме весілля. Вони тісніше, ніж весілля, пов'язані і з подіями як минулого, так і майбутнього. Весілля, судячи з каузограми, відбудеться з єдиною метою – народити дитину. Ця подія, до речі, у пари запланована на 2011 р., і для цього парі спочатку необхідно пережити події 12,13,14 – отримати освіту, професію та самореалізуватися.

Основні висновки проведеного дослідження наступні. По-перше, Дарія та Олександр самостійно знайшли відповідь на питання, яке ставили на початку дослідження: «Чи не поспішають вони з весіллям?». Пара прийшла до висновку, що для них більш важливим є підтвердження того, що на них очікує спільне майбутнє – це дає можливість будувати подальші спільні плани. Тому рішення було одноголосним – не поспішати з одруженням, спочатку досягти фінансової незалежності та стабільності, причому проведене дослідження допомогло Олександрові та Дарії усвідомити, наскільки важливими для них обох є ці взаємостосунки. Як зізналися обидва, до початку дослідження як у хлопця, так і у дівчини були певні сумніви стосовно міцності почуттів партнера. Стосовно весілля – пара визнала, що насправді рішення одружитися виникло після романтичного святкування на День св. Валентина, однак – за їхніми словами, рішення було передчасним. Тому – дата весілля відкладена на рік-два.

По-друге, на нашу думку, найбільша цінність цього методу полягає в тому, що він допомагає парі відрефлексувати свої стосунки, поглянути на них об'єктивно та одночасно з двох точок зору – своєї та партнера. Цінним є не тільки кінцеве рішення, а й сам процес проведення каузометрії, оскільки дозволяє парі краще зрозуміти один одного та самого себе, зробити крок назустріч один одному. Тому я вважаю метод каузометрії ефективним у сімейному консультуванні. Прийоми біографічного аналізу, з якими я ознайомилися, дозволяють усвідомити логіку життєвих змін, узгодити особистісні перспективи. Отже, гіпотеза, що висувалася на початку дослідження, підтверджена.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючі курсову роботу, можна виділити такі головні моменти.

1. В сімейному консультуванні виділяють такі етапи: установлення контакту і приєднання до клієнтів; збір інформації про проблему; обговорення психотерапевтичного контракту; уточнення проблеми клієнта; проведення власне консультації “екологічна перевірка”; “страхування” результатів від’єднання.

2. Практичне вивчення взаємодії членів сім’ї неможливе без застосування конкретних методів психологічної діагностики. Методики психодіагностики групують за різними критеріями. Наприклад, можна виділити чотири групи методів діагностики - бесіда та інтерв’ю, проєктивні, опитувальники, цілеспрямоване або включене спостереження реальної поведінки і взаємовідносин. В якості методик, які використовують при сімейному консультуванні можна навести, зокрема, сімейну генограму, шкалу сімейного оточення, шкалу сімейної адаптації і згуртованості, опитувальник «Аналіз сімейних взаємостосунків», гіссенський особистісний опитувальник, методику діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, психосемантичну методику Дж. Келлі «Репертуарний тест» рольових конструктів, вимірювання батьківських установок і реакцій, методику «Підлітки про батьків» та тест відношень вагітної.

3. В дослідженні нами був використаний метод каузометрії - метод дослідження суб’єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості, запропонований Е.И. Головахою і А.А. Кроніком. Проводиться каузометрія у формі інтерв’ю, яке складається з шести основних процедур: біографічна розминка; формування списку значущих подій; датування значущих подій; причинний аналіз відносин між подіями (виявлення представлень опитуваного про структуру причинно-наслідкових зв’язків між подіями його життя); цільовий аналіз (виявлення представлень опитуваного

про інструментально-цільові зв'язки (типу «засіб-мета) між подіями його життя.); позначення сфер приналежності подій.

4. В дослідженні брала участь молода пара, Дар'я та Олександр. Дар'я – 18 років, Олександрю – 20. Їх стосунки тривають один рік – з квітня 2008 р. Пара планує одружитися у серпні 2009 р., однак не може знайти відповідь на питання, чи не занадто вони поспішають?

5. В результаті дослідження, по-перше, Дарія та Олександр самостійно знайшли відповідь на питання, яке ставили на початку дослідження: «Чи не поспішають вони з весіллям?». Пара прийшла до висновку, що для них більш важливим є підтвердження того, що на них очікує спільне майбутнє – це дає можливість будувати подальші спільні плани. Тому рішення було одноголосним – не поспішати з одруженням, спочатку досягти фінансової незалежності та стабільності, причому проведенне дослідження допомогло Олександрові та Дарії усвідомити, наскільки важливими для них обох є ці взаємостосунки. Як зізналися обидва, до початку дослідження як у хлопця, так і у дівчини були певні сумніви стосовно міцності почуттів партнера. Стосовно весілля – пара визнала, що насправді рішення одружитися виникло після романтичного святкування на День св.. Валентина, однак – за їхніми словами, рішення було передчасним. Тому – дата весілля відкладена на рік-два.

По-друге, на нашу думку, найбільша цінність цього методу полягає в тому, що він допомагає парі відрефлексувати свої стосунки, поглянути на них об'єктивно та одночасно з двох точок зору – своєї та партнера. Цінним є не тільки кінцеве рішення, а й сам процес проведення каузометрії, оскільки дозволяє парі краще зрозуміти один одного та самого себе, зробити крок назустріч один одному. Тому ми вважаємо метод каузометрії ефективним при сімейному консультуванні. Прийоми біографічного аналізу, з якими ми ознайомилися, дозволяють усвідомити логіку життєвих змін, узгодити особистісні перспективи. Отже, гіпотеза, що висувалася на початку дослідження, підтверджена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айві А. Цілеспрямоване інтерв'ювання і консультування – К.: Либідь, 1998. – 480 с.
2. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование – М.: В.шк., 1994. – 244 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во „Аспект-пресс”, 2004.– 512 с.
4. Ахмеров Р. Субъективная картина жизненного пути у представителей религиозной секты Иеговы. // <http://institut.smysl.ru/article/ahmerov>
5. Бодалев А.А., Столин В.В. Семья в психологической консультации. Опыт и проблемы психологического консультирования – М.: В. шк., 1989. – 276 с.
6. Васківська С.В. Технологія консультативної взаємодії. // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 6. – С. 1-21.
7. Головаха Е.И. Кроник А.А. Психологическое время личности. – К., 1984. – 286 с.
8. Кроник А.А, Кроник Е.А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. Психология значимых отношений. –М.: Мысль,1989. – 204, рис., схемы.
9. Головей Л.А., Грищенко Н.А. Первичная психологическая консультация – Ленинград, 1988. – 128 с.
10. Дьяков С.І. ТЕХНІКА Застосування репертуарних решіток Дж. Келлі у дослідженні суб'єктності особистості. // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 39-47.
11. Копьев А.Ф. Индивидуальное психологическое консультирование в контексте семейной теории // Вопросы психологи. – 1986. – № 4. – С. 48-54.
12. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. – СПб: ПИТЕР, 1998. – 384 с.

13. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. –Москва.: В. шк., 1996. – 498 с.
14. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека. //Вопр.психологии. – 1994. – № 6. – С. 5-19.
15. Никишина В.Б. Василенко Т.Д. Психодиагностика в системе социальной работы. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 208 с.
16. Словарь практического психолога. // <http://www.psdict.ru/16.php>
17. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения. // Вопр. психологии. – 2001. – № 4. – С. 44-51
18. Черников А.В. Тренинг по семейной диагностике. // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 1-12.
19. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: Курс лекцій.- М.:Апрель-Пресс, 2000. – 604 с.
20. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 1999. – 524 с.
21. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.